

УДК 34.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4>

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Власенко В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-1287-9732
e-mail: valerii20160204@gmail.com

Бесклеткіна М.Ю.,
здобувач ступеня вищої освіти бакалавра
Навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-1304-8437
e-mail: mbeskletkina2902@gmail.com

Власенко В.П., Бесклеткіна М.Ю. Напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах.

У статті здійснено онтологічне дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах. Запропоновано поняття прав людини розуміти як закріплені у формах права основоположні моральні і природні потреби та можливості особи реалізувати себе, не обмежуючи при цьому свободу інших. Визначено, що сучасний розвиток прав та обов'язків людини і громадянина відображає прагнення до забезпечення більш справедливого, рівноправного і стійкого суспільства. Важливою тенденцією є розширення як прав, так і обов'язків в умовах змін – технологічних, екологічних, соціальних тощо, а також необхідність адаптації до нових викликів. Виокремлено напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах, серед яких: глобалізація прав людини, розширення екологічних прав та обов'язків, удосконалення соціальних прав та обов'язків, гарантування цифрових прав та права на достовірну інформацію, посилення обов'язків щодо громадянської активності. Визначено найбільш актуальні напрями забезпечення прав людини в умовах збройної агресії з боку однієї держави щодо іншої, зокрема забезпечення прав людини, що пов'язані із відновленням справедливості та зміцненням демократичних цінностей, забезпечення прав постраждалих від збройної агресії, внутрішньо переміщених осіб, права на достовірну інформацію, на чисте довкілля та інше. Обґрунтовано думку про те, що розбудова правової держави можлива якщо в основі такого розвитку міститься спільна ідея – справедливість, свобода, рівність та гідність як ключові основоположні засади суспільного розвитку. Проаналізовано нормативне закріплення поколінь прав людини в основоположних міжнародних нормативних актах, зокрема у Загальній декларації прав людини, Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод, а також з'ясовано стан їх об'єктивації у Конституції України. Визначено онтологічний вимір прав та обов'язків людини і громадянина, що характеризується соціальними, економічними, політичними, культурними, безпековими змінами у суспільстві, які так чи інакше визначають тенденції розвитку сучасної державної політики у цій сфері.

Ключові слова: покоління прав людини, міжнародні стандарти, розвиток прав людини, юридичний обов'язок, державна політика.

Vlasenko V.P., Beskletkina M.Yu. Directions for the development of human and citizen rights and duties in contemporary conditions.

The article conducts an ontological study of the trends in the development of human and civil rights and duties in contemporary conditions. It proposes to understand human rights as fundamental moral

and natural needs and opportunities of an individual to self-realize, as enshrined in legal forms, without limiting the freedom of others. It is determined that the contemporary development of human and civil rights and duties reflects the striving for a more just, equitable, and sustainable society. An important trend is the expansion of both rights and duties in the context of changing technological, environmental, social, etc. conditions, as well as the need to adapt to new challenges. The article identifies the directions of the development of human and civil rights and duties in modern conditions, including: globalization of human rights, expansion of environmental rights and duties, improvement of social rights and duties, guaranteeing digital rights and the right to accurate information, and strengthening the duties regarding civic activism. The most pressing directions for ensuring human rights in the context of armed aggression by one state against another are identified, in particular, ensuring human rights related to the restoration of justice and strengthening democratic values, ensuring the rights of victims of armed aggression, internally displaced persons, the right to accurate information, a clean environment, and others. The article substantiates the view that the building of a rule of law state is possible if such development is based on a common idea – justice, freedom, equality, and dignity as the key fundamental principles of social development. The article analyzes the normative consolidation of generations of human rights in fundamental international normative acts, in particular, in the Universal Declaration of Human Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and also clarifies the state of their objectification in the Constitution of Ukraine. The ontological dimension of human and civil rights and duties is determined, which is characterized by social, economic, political, cultural, and security changes in society that, in one way or another, determine the trends in the development of modern state policy in this area.

Key words: generations of human rights, international standards, human rights development, legal duty, state policy.

Постановка проблеми. Невпинний розвиток суспільства зумовлює зміни у сфері прав та обов'язків людини, що набувають нового змісту, інших інтерпретацій. Беззаперечно, у сучасному цивілізованому світі права людини є невід'ємною частиною людства – право на життя, на особисту недоторканість, на вибір способу життєдіяльності, на свободу совісті, особистих переконань та ін.

Наприклад, у науковій юридичній літературі еволюція прав людини представлена концепцією чотирьох поколінь. Перше покоління прав людини закріплює громадянські і політичні права, друге – встановлює правила взаємодії людей в суспільстві (соціальні, економічні та культурні права); третє покоління прав людини – це колективні права, що виникли як наслідок появи нових загроз та можливостей; четверте – закріплює такі можливості як право на трансплантацію органів людини, право на штучне запліднення, право на евтаназію та ін. [1].

Враховуючи глобальні і локальні виклики, що постають сьогодні перед людством, доктрина прав людини потребує системного опрацювання, зокрема щодо систематизації прав людини, їх гарантованості та правового регулювання. Теоретико-правові дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина набувають особливого значення в сучасних умовах з точки зору правової гармонізації, нових викликів, досягнень науки і техніки тощо.

Стан опрацювання проблеми. Поняття, сутність, стан, практичне застосування, удосконалення та перспективи розвитку прав людини було предметом дослідження багатьох науковців. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема таких дослідників, як: М.М. Антонович, Ю.Д. Батан, Є.В. Білозьоров, А.М. Колодій, К.К. Кулі-Іванченко, Т.В. Маланчук, Н.В. Мельник, Н.М. Оніщенко, В.С. Політанський, Т.П. Попович та багато інших. Сфера прав людини привертала і продовжує привертати увагу вчених різних галузей наукових знань. На теперішній час активно дискутується питання щодо обґрунтування, механізмів реалізації прав людини четвертого покоління. Вважаємо, що на цьому етапі доцільно дослідити чинники, що визначають напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина.

Метою статі є онтологічне дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу. Права та обов'язки людини в сучасному демократичному суспільстві є тим питанням, що перебуває у фокусі кожної правової держави. Всеохоплюючим культурно-соціальним явищем, що одночасно поєднує усі аспекти соціальної взаємодії, визначає правовий статус людини та громадянина, виступає універсальним регулятором суспільних

відносин, є право, яке органічно поєднує духовні, культурні та етичні основи, наукову істину та цінність добра й справедливості, внутрішньодержавні й міжнародні, цивілізаційні та загальнолюдські аспекти, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення [2, с. 28]. Право служить мірою свободи, забезпечуючи баланс між свободою особи та свободою інших членів суспільства на основі принципу рівності. Його соціальне призначення можливо зрозуміти, наприклад, аналізуючи нормативні положення Загальної декларації прав людини (1948 р.), де проголошуються найбільш визначальні аспекти існування прав і свобод людини у всьому світі. Наприклад, «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо іншого в душі братерства» [3].

Виходячи із зазначеного, забезпечення прав людини гарантується на міжнародному рівні, тому їх юридичне закріплення у кожній країні світу – невід’ємна частина демократичної держави. Як зазначав Джон Стюарт Мілл: «Якщо ми називаємо щось правом людини, ми маємо на увазі, що вона обґрунтовано претендує на свій захист з боку суспільства у своїй можливості володіти цим правом, силою закону або через освіту» [4, с. 385].

Поняття «права людини» в юриспруденції однозначно не визначено, що привертає увагу багатьох науковців, які вважають за доцільне запропонувати авторські дефініції цього поняття. Так, Л.В. Терещенко зазначає, що права людини – комплекс природних і непорушних свобод та юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. Право виступає мірою свободи, зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності [5, с. 4].

Д.А. Чижев права людини визначає як основні засади правового статусу особи, як ключову концепцію, що відображає людську гідність, властиву кожній людині, і має універсальну природу, існуючу поза рамками законодавства. Вони сприймаються як соціальне та моральне право, а також як суб’єктивне право, закріплене законом [6, с. 72].

Н.В. Мельник, О.І. Савайда, І.В. Здреник права людини інтерпретують як певні блага і умови життя людини, які необхідні для її гідного існування та розвитку; права, які належать їй від народження, є невідчужувані та непорушні [7, с. 55].

Проаналізувавши зазначені вище дефініції, права людини пропонуємо розуміти як закріплені у формах права основоположні моральні та природні потреби і можливості особи реалізувати себе, не обмежуючи при цьому свободу інших.

Стародавні філософи вважали, що обов’язок особи є одним з головних елементів моральної свідомості. На думку Т.П. Попович соціальні обов’язки виникають разом із зародженням у суспільстві моралі. Тобто мова йде про існування моральних обов’язків, котрі у подальшому трансформуються, набуваючи нових сутнісних проявів, з часом отримуючи й нормативне закріплення [8, с. 73]. Цицерон визначає ієрархію обов’язків людини, ставлячи на перше місце обов’язки перед державою та батьками, далі перед дітьми, сім’єю, родичами та друзями. Виконання усіх цих обов’язків залежить від диференціації їх в залежності від потреб кожної людини. Адже існують обов’язки, виконання яких по відношенню до одних людей повинно бути здійснено більшою мірою, ніж по відношенню до інших [9, с. 211].

Виходячи з аналізу Конституції України, обов’язки людини та громадянина мають певні характерні ознаки: є загальноприйнятими для кожної людини; діють згідно з законодавством, чим гарантують людині безпеку; знаходяться в тісній взаємодії з правами людини; не перешкоджають самореалізації; є гарантом взаємодії держави та людини; не допускають зловживання правами [10].

Класифікація прав та обов’язків не має єдиного конкретного тлумачення у юридичній літературі, однак їх все ж таки поділяють на певні види. Одним з важливих елементів класифікації прав людини стало поняття «трьох поколінь», котре запропонував французький юрист Карел Васак. Перше покоління – це громадянські та політичні права (*liberie*), друге – економічні, соціальні й культурні права (*egalite*), третє – колективні (солідарні) права (*fraternite*) [11].

Перше покоління прав включає громадянські та політичні права, які базуються на природних правах та формуються на основі позитивного права. Ці права закріплюються в законодавстві демократичних країн і включають такі громадянські та політичні права, як свобода віросповідання, участь у державному управлінні, рівність перед законом і судом, право на життя, свободу і безпеку, захист від свавільного арешту та затримання. Ці права відображають концепцію «негатив-

ної волі», яка зобов'язує державу утримуватися від втручання в особисту свободу громадян. До першого покоління відносяться права людини та громадянина, викладені в статтях 2–21 Загальної Декларації прав людини [3], у статтях 2–10 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12] та у статтях 27–29, 34–39 Конституції України [10].

Друге покоління (економічні, соціальні та культурні права) – це права, які забезпечують людині можливість досягати гідного рівня життя, брати участь у суспільному розвитку, отримувати соціальний захист і користуватися культурними досягненнями, що закріплені у статтях 22–27 Загальної Декларації прав людини [3], у статтях 11–15 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12] та у статтях 42–49, 34–39 Конституції України [10].

Права третього покоління, також відомі як солідарні права, ґрунтуються на двох попередніх поколіннях прав, об'єднують їх і пропонують нову концептуалізацію. Вони зосереджені на колективних аспектах прав людини, що потребують спільних зусиль міжнародної спільноти для їх реалізації, таких як право на мир, на розвиток, на чисте довкілля та на спільну культурну спадщину людства. В нормативних документах ці права закріплені у статтях 16–18 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12], у статтях 50–56 Конституції України [10].

У ХХІ ст. наукове середовище наповнилось працями, що обґрунтовують існування прав людини «четвертого покоління», що формується внаслідок еволюційних процесів у сфері медицини, біології тощо. Сенсом виокремлення цієї категорії на сьогоднішній день є можливе нормотворче сприяння створенню умов для реалізації прав людини нового часу (право на евтаназію, клонування людини, трансплантацію органів, використання віртуальної реальності та ін.) [13, с. 90].

Дослідження категорії «обов'язок» спрямовує нас до досліджень, що були проведені І. Кантом, який класифікує обов'язки людини на правові та моральні, а також щодо неї самої та щодо інших людей. Головна відмінність між правовими і моральними обов'язками полягає у тому, що і обов'язок, і мотив стають єдиним цілим морального обов'язку, тобто ідея внутрішньої повинності постає визначальною підставою волі особи. Тоді як при правових обов'язках подібна вимога не постулюється, допускаються інші мотиви й цілі здійснення того чи іншого вчинку. Обов'язки щодо себе охоплюють моральне самозбереження і самовдосконалення, включаючи совість і самопізнання. Обов'язки щодо інших людей базуються на повазі та любові, відображають ставлення до інших на основі людяності, а також враховують їхнє становище в суспільстві [14, с. 30].

На нашу думку, беручи до уваги нормативні вимоги чинного законодавства України, доцільно виокремити наступну категорію – юридичні обов'язки. Їх можна класифікувати на: конституційні обов'язки (дотримання законів і Конституції, повага до прав і свобод інших громадян, захист державного суверенітету і територіальної цілісності, сплата податків та зборів); цивільно-правові обов'язки (виконання умов договорів, відшкодування збитків, дотримання обов'язків щодо власності та ін.); адміністративні обов'язки (дотримання правил дорожнього руху, норм і стандартів, установлених для діяльності підприємств, виконання правил пожежної безпеки, санітарних норм та ін.). На цій основі можна також виокремити трудові обов'язки, сімейно-правові, кримінально-правові, екологічні, фінансово-правові, військовий обов'язок та ін.

Таким чином, юридичний обов'язок слід розуміти як встановлений нормами права обов'язок особи або організації виконувати певні дії чи утримуватися від них з метою забезпечення правопорядку. Юридичний обов'язок має примусовий характер і невиконання його може бути підставою настання юридичної відповідальності.

Зміст зазначених обов'язків дозволяє охарактеризувати сучасний стан суспільства через відносини між особою та державою. Права та обов'язки розвиваються разом із суспільством, його культурою, традиціями, релігією, мораллю тощо. Так, процес формування правової держави характеризується спільною ідеєю – рухом людства до свободи, свідомою спробою обмежити державу, змусити її поважати та захищати честь і гідність людини як найвищу соціальну цінність.

Отже, суспільний розвиток визначає динаміку прав та обов'язків людини і громадянина, орієнтуючи їх на нові виклики та потреби. Держава, реагуючи на зміни, адаптує законодавство, розширюючи права й обов'язки громадян для підтримки загального блага й правопорядку. У міру розвитку суспільства змінюються соціально-економічні, політичні й культурні умови, що впливають на права й обов'язки громадян у різних аспектах. Тенденції розвитку прав та обов'язків людини і громадянина також зазнають відповідного впливу від пріоритетів сучасної державної політики, оскільки саме держава встановлює дозволи, заборони, зобов'язання для суб'єктів права. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним, залежно від характеру політичного режи-

му, рівня дотримання принципу верховенства права та ступеня захисту прав людини. Так, шляхом прийняття нових нормативно-правових актів та ратифікуючи міжнародні стандарти у сфері прав людини, відбувається гарантування прав та обов'язків людини та громадянина (закони про заборону дискримінації, доступ до правосуддя, програми соціальної підтримки тощо), втілюється мета норм права. В умовах загрози національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету держави можливе законне обмеження прав, наприклад, під час запровадження надзвичайного стану, воєнного стану в державі.

Таким чином, державна політика відіграє ключову роль у формуванні прав та обов'язків людини і громадянина. Вона може як зміцнювати права, так і обмежувати їх, залежно від політичного курсу країни, міжнародних зобов'язань та соціальних викликів. Відкрите, демократичне суспільство здатне забезпечити належний баланс між захистом прав і виконанням обов'язків, тоді як авторитарні режими схильні обмежувати права в інтересах збереження влади та контролю над суспільством.

Права та обов'язки людини, закріплені в міжнародних угодах, є підсумком довготривалого історичного процесу, поступового встановлення стандартів, що стали невід'ємною частиною життя сучасного демократичного суспільства. Гарантією захисту прав та обов'язків людини є міжнародні документи, до яких долучаються більшість країн світу, у тому числі й Україна. До міжнародних документів універсального характеру належать «Загальна декларація прав людини», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» та ін., що встановлюють фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального так і регіонального права прав людини, положення яких є обов'язковими для держав-учасниць. До того ж було укладено ряд Конвенцій, що регулюють між особою та державою відносини через створення взаємних прав та обов'язків, зокрема «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», «Про ліквідацію усіх форм расової дискримінації», «Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок», «Про права дитини» та ін.

Міжнародні стандарти, що закріплені у зазначених документах мають величезний вплив на тенденції розвитку прав і обов'язків людини, спрямовані на забезпечення гідності, свободи та справедливості для всіх людей. Вони сприяють гармонізації національних законодавств із загальноновизнаними нормами, підтримуючи розвиток прав людини в умовах глобалізації та викликів сучасного світу. Найбільш суттєвим напрямом цього впливу, на нашу думку, є універсалізація прав людини. Держави, які ратифікували міжнародні документи, зобов'язуються інтегрувати їхні норми у національне законодавство, що сприяє уніфікації основних прав і свобод по всьому світу, включаючи право на життя, свободу слова, свободу зібрань, право на освіту, працю та соціальне забезпечення тощо. Одночасно міжнародні стандарти встановлюють відповідальність урядів за дотримання і захист прав людини та громадянина, що сприяє створенню демократичних інститутів та забезпеченню верховенства права, посилення ролі міжнародних організацій таких як: Організація Об'єднаних Націй, Європейський суд з прав людини, Рада Європи та Європейський Союз. Зокрема, держави-члени зобов'язані дотримуватися рішень цих організацій, що гарантує додатковий рівень захисту прав громадян, розширення економічних і соціальних прав людини, розвиток екологічних прав людини на здорове довкілля, розвиток цифровізації у сфері прав людини, що передбачає впровадження стандартів щодо захисту персональних даних, забезпечення права на доступ до інтернету як базового права людини, включаючи свободу вираження думки і доступ до інформації. Все це посилює обов'язки держав-учасниць здійснювати ефективний контроль за виконанням національного законодавства та міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, нести відповідальність на міжнародному рівні у разі порушення прав і свобод людини та громадянина.

Завдяки міжнародним стандартам, права людини стають більш доступними і зрозумілими у глобальному масштабі, закладаються фундаментальні принципи, які впливають на розвиток національних правових систем, що в цілому сприяє демократизації та стабільності у світі. Дотримання прав та обов'язків людини – це один з елементів миру, безпеки та розвитку людини і держави.

Імплементация міжнародних стандартів у сфері прав та обов'язків людини та громадянина є ключовою метою діяльності міжнародних співтовариств. У чинній Конституції України закріплено основоположні права людини, що зафіксовані у міжнародних документах, а саме: право людини на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недо-

торканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) та ін. Обов'язки зазначені у ст. 65 «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України»; ст. 66 «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки»; ст. 67 «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» і найголовніше – ст. 68 «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [9].

Питання щодо тенденцій розвитку прав та обов'язків людини і громадянина є пріоритетом для державної внутрішньої та зовнішньої політики України, що впливає з конституційних положень «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9].

В умовах повномасштабної збройної агресії Росії проти України актуалізуються нові напрями забезпечення прав людини, що пов'язані із відновленням справедливості та зміцненням демократичних цінностей. Зокрема, забезпечення прав постраждалих від збройної агресії (захист і підтримка сімей загиблих, поранених, психологічна допомога та соціальна підтримка для відновлення повноцінного життя постраждалих, компенсація та реституція для тих, хто зазнав втрат через бойові дії, підтримка в реалізації права на справедливий суд винних у скоєнні військових злочинів), прав внутрішньо переміщених осіб (забезпечення житлом, працевлаштуванням та рівними правами у громадах, де вони перебувають), права на достовірну інформацію (посилення свободи слова, підтримка незалежних медіа, журналістів, які беруть участь у контролі за відбудовою країни, забезпечення їхньої безпеки), права на чисте довкілля (зменшення наслідків війни для природи).

Висновки. Напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина відображають зміни у сучасних суспільствах та міжнародному праві. У світі зростає важливість забезпечення прав людини, рівно як і розширюється перелік обов'язків, що покликані забезпечити ефективне функціонування органів публічної влади і захист суспільства від загроз.

На підставі зазначеного вище можемо виокремити наступні напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах: глобалізація прав людини, що створює умови для більш якісного захисту прав людини через міжнародне співробітництво надаючи правам людини транскордонного характеру; розширення екологічних прав та обов'язків включає право на сприятливе навколишнє середовище та зобов'язання громадян зменшувати свій вплив на нього; удосконалення соціальних прав та обов'язків, таких як право на освіту, охорону здоров'я, гідний рівень життя, соціальний захист, обов'язки під час пандемій, розширення прав на соціальну допомогу для вразливих верств населення, сприяння рівному доступу до освіти, праці та послуг; гарантування цифрових прав, таких як право на приватність у цифровому просторі, право на доступ до інформації, кібербезпека; посилення обов'язків щодо громадянської активності, соціальної відповідальності, що передбачає стимулювання участі у виборах, громадських ініціативах, волонтерських рухах тощо.

Сучасний розвиток прав та обов'язків людини і громадянина відображає прагнення до забезпечення більш справедливого, рівноправного і стійкого суспільства. Важливою тенденцією є розширення як прав, так і обов'язків в умовах змін – технологічних, екологічних, соціальних, а також необхідність адаптації до нових викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політанський В.С. Покоління прав людини як виклик для правового регулювання суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2018. Випуск 52. Том 1. С. 45–47.
2. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
3. Загальна декларація прав людини. Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Компас. Посібник з освіти з прав людини за участю молоді: навч. посіб. / Патриція Брандер та ін. 2-ге вид. Страсбург: Рада Європи, 2020. 490 с. URL: <https://rm.coe.int/compass-2020-ukr-yfdua/1680a23873>.

5. Настільна книга громадянина. К.Б. Левченко, С.С. Чернявський, А.В. Дунебабін та ін.; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків: Фоліо, 2020. 734 с. URL: <https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/Книга-Нromadyanyna/1-КННromadyanyn-i-derzhava.pdf>.
6. Парадигмальні виклики сучасного розвитку : колективна монографія / за загальною редакцією Дуки А.П. Чернігів: ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. 242 с. URL: [https://reicst.com.ua/asp/article/view/monograph_paradigmatic_03_2022_02_02](https://reicst.com.ua/asp/article/view/monograph_paradigmatic_03_2022_02_02/monograph_paradigmatic_03_2022_02_02).
7. Мельник Н.В. Савайда О.І., Здреник І.В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 52–56.
8. Попович Т.П. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 71–74.
9. Ціцерон М.Т. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів: Вид-во «Апріорі», 2021. 440 с.
10. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-80#Text>.
11. Vasak Karel. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier* 30. № 11. 1977. P. 36.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Маланчук, Т., Корощенко, К. Четверте покоління прав людини – погляд з 21 століття. *Молодий вчений*. 2022. № 6(106). С. 90–93.
14. Попович Т.П. Класифікація обов'язків згідно вчення І. Канта. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2021. № 66. С. 27–31.